

Поляков І.О., начальник відділення впровадження психотренінгових технологій науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національний університет цивільного захисту України (м. Харків)

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ РЯТУВАЛЬНИКІВ З ПОШУКУ ТА РЯТУВАННЯ ТУРИСТІВ МНС

У статті показані особливості психологічної безпеки та їх вплив на соціально-психологічну адаптацію особистості рятувальника з пошуку та рятування туристів МНС до умов професійного середовища.

Ключові слова: психологічна безпека, рятувальник з пошуку та рятування туристів, нещасні випадки, професійна діяльність, професійно-важливі якості.

В статті показані особливості психологічної безпеки та їх вплив на соціально-психологічну адаптацію особистості рятувальника з пошуку та рятування туристів МНС до умов професійного середовища.

Ключевые слова: психологическая безопасность, спасатель поиска и спасения туристов, несчастные случаи, профессиональная деятельность, профессионально важные качества.

In the article the features of psychological safety and their influence are rotined on social-psychological adaptation of personality of rescuer of search and rescue of tourists ministry of emergency measures to the terms of professional environment.

Key words: psychological safety, rescuer of search and rescue of tourists, accidents, professional activity, professionally important qualities.

Постановка проблеми. Початок ХХІ століття характеризується бурхливим розвитком туризму в Україні. Підвищується культурний рівень людей, а разом з ним необхідність в активному відпочинку, в заняттях спортивним туризмом, альпінізмом тощо. Найпоширенішими місцями відвідування туристів на Україні є гірські райони – Українські Карпати та Кримські гори. Але часто гірським туризмом займаються люди без певного досвіду, здійснюють сходження у гори без спеціального спорядження та підготовки, нехтують правилами безпечного поведіння на гірській місцевості, вживають алкоголь, що часто призводить до травматизму та трагічних наслідків [1].

Для попередження надзвичайних ситуацій, які виникають внаслідок туристичної діяльності та ефективного проведення рятувальних робіт в Україні існує Державна спеціалізована аварійно-рятувальна служба пошуку і рятування туристів МНС (ДСАРСПРТ) [2]. Рятувальники ДСАРСПРТ постійно працюють в екстремальних умовах, здійснюють пошуково-рятувальні роботи в гірських, спелеологічних та водних районах.

Екстремальні умови діяльності пред'являють високі вимоги як до рівня фізичного розвитку, так і до психіки рятувальників. Говорячи про специфіку

даного виду рятувальних робіт, необхідно відзначити ще один важливий аспект - це вид діяльності з різноспрямованими завданнями. Виконання основної мети (проведення рятувальних робіт в горах) породжує іншу мету — самозбереження, і, таким чином, зароджується конфлікт між мотивом досягнення результату і мотивом уникнення небезпеки. Нерідко зустрічаються ситуації, коли основна мета відкидається із-за неможливості досягти безпеки в процесі діяльності. Виходячи з цього, при аналізі діяльності рятувальників ДСАРСПРТ необхідно враховувати три чинники: успішність, як досягнення професійної мети, «досягнення», як саморозвиток, подолання себе і безпеку діяльності.

Пошуково-рятувальні роботи (ПРР), як вид професійної діяльності, містять у собі характерні для інших видів діяльності риси. Тому, розглядаючи психологію безпеки ПРР правомірно користуватися загальними положеннями й висновками із психології праці, військової та спортивної, а для рятувальної служби й медичної психології. Результуючим мірилом безпеки є кількість нещасних випадків. Тому варто розглянути загальні закономірності травматизму та особливості психологічної безпеки даних рятувальників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням різних аспектів психологічної безпеки особистості (функціональних, індивідуально-типологічних, соціально-психологічних, мотиваційних, інформаційних та соціально-професійних) присвячені роботи К.Абульханової-Славської, Г.Андрєєвої, Л.Дикої, В.Заикина, Г.Зараковського, Є.Ільїна, Є.Клімова, М.Котика, В.М'ясищева, Л.Петровської, В.Петровського, К.Платонова, В.Семенюк, В.Семіченко, З.Фрейда, К.Хорні, Л.Чайнової, В.Шадрікова, Л.Шликової, Є.Шорохова та ін. [3, 5].

На нашу думку, питання психологічної безпеки особистості постають не тільки в ситуаціях, коли особистості погрожує пряма небезпека з зовнішнього середовища (психологічна та фізична агресія, погроза життю та ін.). На думку Н.Л. Шликової, небезпеку несуть в собі невіддале професійне самовизначення особистості, невідповідність психологічних характеристик вимогам професії, стреси в професійній діяльності, порушення норм безпеки праці та ін. Вивчення ж процесу формування психологічної безпеки фахівця дає можливість визначити мотивацію професійної діяльності та психосоціальні умови ефективного функціонування людини в професії [3].

Мета статті. Виявити вплив психологічної безпеки на соціально-психологічну адаптацію особистості рятувальника з пошуку та рятування туристів МНС до умов професійного середовища, показати у чому полягають принципи формування та розвитку у фахівця певних особистісних та професійно-важливих якостей.

Виклад основного матеріалу. Статистика показує що в чоловіків у віці від 15 до 36 років найпоширенішою причиною смерті є нещасні випадки. Основними методами охорони праці (забезпечення безпеки предметної діяльності) є використання техніки безпеки, що включає в себе виключення небезпеки, засобу захисту, навчання безпечним прийомам роботи, організація умов безпечної роботи. За радянських часів у контрольно-рятувальній службі всі ці елементи техніки безпеки більш враховувалися. Відповідно до тієї ж статистики, головним винуватцем нещасних

випадків як правило, є не умови діяльності й не її організація, а сама працююча людина, що по тим або іншим причинам не дотримувалась правил, порушувала нормальний процес діяльності, не використовувала засоби захисту й тому у різних джерелах 60 - 90% нещасних випадків відбувається з вини людини [5]. Існують цілком об'єктивні причини можливості нещасних випадків:

Перша — розширився діапазон можливостей у гірських пошуково-рятувальних підрозділів завдяки вдосконалюванню технічного забезпечення, однак при цьому збільшилася складність і тривалість сходжень, розширилося й коло відповідних реакцій зовнішнього світу, зростає й величина його впливів. Незважаючи на вдосконалювання засобів захисту, уміння вибирати способи дії з урахуванням небезпеки, небезпека росте швидше, ніж людська здатність протистояти їй;

Друга — ріст ціни помилки. На більше складних і напружених маршрутах «дріб'язок» приводить до загибелі;

Третя — адаптація рятувальника до небезпеки. В ППР цей повсюдний рух «на грані зриву» на важких маршрутах, навмисне порушення правил безпеки через дрібні поточні вигоди. Під час навчання й удосконалюванні в професійній підготовці рятувальників варто знати, що адаптація до небезпеки неминуче веде до адаптації до порушення правил безпеки.

Крім цих загальних причин існують і різноманітні суб'єктивні фактори, головним чином психологічного порядку, що сприяють виникненню нещасних випадків із вини людини.

Нещасні випадки у процесі професійної діяльності рятувальників ДСАРСПРТ МНС є результатом складної взаємодії різнорідних факторів:

- рятувальника з його фізичними й ідеальними даними (поданнями, цілями, мотиваціями й т.д.);
- середовища й матеріальних засобів, - матеріальних і соціальних умов професійної діяльності;
- гірського пошуково-рятувального підрозділу з різними писаними й неписаними правилами, нормою, і т.д.

При виявленні зв'язку між цими факторами варто опиратися на діалектичний, системний підхід - при аналізі нещасних

випадків проводити не тільки ситуаційний аналіз, але й системний, що розглядає всі ці фактори.

Розглядаючи структурну схему професійної діяльності рятувальників з пошуку та рятування туристів можна виділити категорії, що створюють небезпеки й категорії, які захищають рятувальника від цієї небезпеки. У процесі професійної діяльності ми можемо виділити три категорії, що визначають її безпеку:

- сам рятувальник;
- весь комплекс, у якому він діє (його група, спорядження, середовище);
- система мір безпеки, що включає засоби впливу на рятувальника й на весь процес його роботи.

Перша підструктура (категорія) – людина (рятувальник). Виділимо чотири фактори, що спричиняють здатність рятувальника протидіяти небезпеці:

1. Біологічний фактор - умовні рефлекси, структурна надмірність людського організму (здатність до компенсації функцій, резервування органів сприйняття, переробки й передачі інформації);

2. Психофізіологічні якості й стани - індивідуальні особливості людини, що проявляються в здатності визначити небезпеку, швидкість реакції на сигнал небезпеки, емоційні реакції на небезпеку, психологічний і фізичний стан;

3. Фактор, що впливає із професійних якостей і досвіду людини, його навичок, знань й умінь. Тут головним є не навички до досягнення мети, а навички й уміння вирішувати завдання безпечно;

4. Фактор, що характеризує спрямованість людини, тобто його мотиви, інтереси, установки й т.д.

Ці фактори підструктури утворюють гнучку систему із взаємодоповненнями й взаємними компенсаціями, і ними визначається індивідуальна захищеність здатність людини протистояти небезпеці.

Друга підструктура — комплекс професійної діяльності, що є загальним джерелом небезпеки. Цей комплекс може бути важким, з підвищеною небезпекою й звичайним, з невисокою небезпекою. При помилках і порушеннях може виникнути додаткова небезпека, що перетворює звичайні умови в небезпечні (так названа аварійна або екстремальна ситуація). Досвід

показує, що нещасні випадки частіше виникають при роботі з невисокою небезпекою. Пояснюється це наступним:

- с підвищеною небезпекою працюють звичайно більш підготовлені рятувальники;
- небезпечних пошуково-рятувальних робіт значно менше, ніж звичайних;
- використовується більш досконала техніка й тактика;
- висока ціна помилки при роботі з підвищеною небезпекою спричиняється більш відповідальне відношення до її виконання.

Третя підструктура — система забезпечення безпеки. Розташовується між підструктурами: людина і діяльність. Покликана: по-перше, знижувати рівень небезпеки; по-друге, підвищувати захищеність.

Система безпеки повинна вирішувати наступні завдання:

- сприяти забезпеченню загальної організації безпеки діяльності;
- сприяти розробці й використанню індивідуальних і групових засобів захисту від небезпеки;
- сприяти організації навчання безпечній роботі, виконанню правил, здійснювати виховання й пропаганду безпечної роботи.

Фактичний рівень безпеки складається на базі трьох цих підструктур. Головними факторами його що характеризують є результуюча небезпека діяльності й результуюча захищеність людини від цієї небезпеки. Людина є активним і визначальним компонентом цієї схеми. І під захищеністю розуміється не тільки здатність його протистояти небезпекам, але, головним чином, здатність не породжувати своєю діяльністю прояву й реалізації цих небезпек.

Психологічні проблеми безпеки властиві й професійній діяльності рятувальників з пошуку та рятування туристів. Це - усвідомлення ризику, його необхідності, ціни помилки, необхідності використання засобів забезпечення безпеки й багато інших факторів, пов'язані з небезпекою і її відверненням й їм [6].

У процесі пошуково-рятувальної діяльності рятувальник (суб'єкт діяльності) впливає, часто застосовуючи знаряддя, на предмет діяльності в певних умовах

гірського середовища. У цьому процесі, у результаті складної взаємодії зазначених компонентів, перевищуючи деякий рівень, приводять до нещасних випадків, травм. Винуватця можна визначити, аналізуючи зв'язок між цими компонентами, які визначаються самою організацією процесу ПРР, що повинна бути, насамперед, спрямована на своєчасне виявлення неправильних дій, ненормальностей окремих компонентів або зв'язку між ними й на усунення їх.

У процесі ПРР варто виділяти небезпечні фактори, вплив яких приводить до травми, і шкідливі фактори, вплив яких приведе до ослаблення або хвороби.

Фактор безпеки залежить від людських особливостей у його оцінці, тобто оцінка безпеки залежить як від оцінки шансу ймовірності нещасних випадків (їх частоти), так і від її емоційності (оцінки ваги можливої травми). Звідси ступінь безпеки визначається не тільки можливістю виникнення нещасного випадку або екстремальної ситуації, але й у значній мірі рівнем ваги наслідків (наприклад: різний характер закритого льодовика).

Використовуючи відомі висновки з аналізу трудової діяльності можна встановити деякі види безпеки.

Небезпечні зони в процесі руху рятувальника або небезпечних ланок у системах це особливі місця (елементи), що виділяються відповідно до статистики високою концентрацією нещасних випадків [1]. Наприклад: гак у страховочному ланцюга, організація самостраховки, момент повороту при русі по льоду, фірну й т.д.

Небезпечні зони пошуково-рятувальних робіт найчастіше визначаються особливостями гірського рельєфу, але їх варто враховувати й при взаємодії рятувальників і при використанні спорядження.

Небезпечна (екстремальна) ситуація це ситуація, при якій створюється можливість нещасного випадку. Не можна вважати, що основною причиною нещасного випадку є недотримання правил забезпечення безпеки в небезпечній ситуації. Досвід показує, що недотримання правил породжує саму небезпечну ситуацію. Звідси необхідність уміння вчасно виявити небезпечну ситуацію, правильно її аналізувати й вибрати адекватний їй образ дій. Треба помітити, що

тверде обмеження за часом робить небезпечну ситуацію емоційно напруженою (стресовою), що пред'являє високі психофізіологічні вимоги [7]. Тому у рятувальників треба постійно підвищувати готовність до таких психологічних навантажень. Отже, з позицій забезпечення безпеки в професійній діяльності рятувальників, навчання й удосконалювання повинне обов'язково проводитися з постановкою ситуаційних завдань, обов'язковим ситуативним аналізом і вибором рішення. У першу чергу це повинне стати основою в підготовці кадрів командирів гірських пошуково-рятувальних груп і їх заступників з професійної підготовки.

При вивченні питання впливу індивідуальних якостей людини на нещасний випадок у вчених психотехників виникли досить спірні судження про їх природну схильність і про схильність за рахунок умов діяльності, втоми, хвороби, емоційних зривів і т.д. Звичайно, треба враховувати вплив на схильність до нещасних випадків якостей особистості, структури професійної діяльності ДСАРСПРТ МНС й особливостей її умов. Особистісний фактор нам треба розглядати як комплекс якостей, що розвивається й змінюється та впливає на індивідуальну схильність рятувальника до безпеки; це допоможе вчасно зупинити або вплинути на тих, хто не відповідає кваліфікаційним вимогам праці рятувальника. Варто знати - недоліки властивостей людини особливо яскраво виявляються в екстремальних ситуаціях.

При дослідженні причин нещасних випадків під час професійної діяльності гірських пошуково-рятувальних підрозділів можна використати ті висновки, які отримані при дослідженні їх трудової діяльності, де були виділені деякі соціальні фактори й соціально-психологічні якості, які сприяють нещасних випадків [8]. До соціальних факторів можна віднести:

- зниження взаємного контролю й взаємної відповідальності за діяльність в рятувальній групі;
- вплив поведінки одного члена в групі на інших;
- низький рівень спілкування й низькі соціальні якості;

- «психологічний клімат». Наприклад: згуртований з добрими традиціями гірський пошуково-рятувальний підрозділ або випадкова, «кон'юнктурна» група;

- воля вибору. Наприклад: можливість рішення на місці, з огляду на оперативну обстановку, або обов'язковість виконання тактичного плану складеного внизу.

До соціально-психологічних якостей відносяться:

- надмірна самовпевненість;
- неповага й недостатня уважність до інших людей, почуття незалежності (соціальної);
- недостатня дисциплінованість і відсутність вимог до себе;
- нетолерантність до правил (нетерпимість, невизнання, невір'я);
- відсутність спрямованості (мотивації) до безпечної роботи.

Хотілося б звернути стягнення на те, що при системному аналізі нещасних випадків, де розглядаються чотири групи помилок, що приводять до них (технічні, тактичні, фізичний стан і морально-вольова підготовка) вся четверта група охоплює вищенаведені соціальні фактори і якості.

Зниження, а найчастіше відсутність взаємного контролю може розумітися утомою або якимись зовнішніми факторами, але, на жаль, у переважному числі випадків це порозумівається тим, що в процесі навчання цьому елементу безпеки ми не надаємо належного, чільного значення. Звідси відсутність установки на взаємний контроль і взаємну відповідальність.

Вплив поведінки одного члена групи на інші складніше, коли в групі є неформальні лідери. Вони по своїх психофізіологічних якостях добре захищені від небезпеки, тому можуть собі дозволити іноді піти на ризик і боротися з високою небезпекою. Але в своєму соціальному статусу вони не мають права цього робити, тому що із соціології відомо, що вчинкам і поведінку неформальних лідерів звичайно особливо охоче наслідують інші члени малої групи [6]. Неформальні лідери повинні знати наявність цієї закономірності й вибирати такі способи поведінки й дій, які сприяли б не тільки їхній особистій безпеці, але й безпеці інших членів групи.

Рівень спілкування залежить і від того, як відбувається спілкування рятувальників з командирами, з контролюючими особами, як організована інформація зверху, яким чином керівники знайомлять із поточним положенням справ. Все це має значення для системи ДСАРСПРТ МНС як у взаєминах із групами й навчальними підрозділами, так й у роботі з підрозділами гірського пошуково-рятувального загону. Установлено - чим нижче рівень спілкування, тим частіше виникнення. «Психологічний клімат» визначається загальним порядком, взаєминами, цілеспрямованою роботою й правильно поставленим навчанням і вихованням з міцними мотиваціями на безпеку (спрямованістю до безпечної діяльності).

Воля вибору - чим більше в людини можливостей вибирати мету, завдання, способи дії, тим менше в нього шансів потрапити у нещасний випадок. Воля вибору, крім зовнішніх обмежень і робочих умов, залежить від інформованості й кваліфікації рятувальника. Це змушує перевірити правильність і доцільність деяких наших правил і положень, яскравим прикладом є сьогоднішнє розуміння тактичного плану сходження.

Висновки. Варто взагалі відзначити, що в ХХІ столітті змінилася психологія, принципи й етика гірських східників. За рідкісним винятком, бравада, ризик і зневага небезпеками й погодою стали головними мотивами перебування в горах. Сучасні туристи й альпіністи це, дуже часто, люди, що свідомо шукають неприємностей на своїй голові у погоні за горезвісним адреналіном. Це прагнення шосили підтримується друкованими виданнями, кіно, і навіть рекламою різних товарів, далеких від гір, що оспівують екстремальні ситуації й смертельний ризик. Якщо ти не ризикував на "одиначці" або "двійці" - значить ти не екстремал. І, на жаль, гірські пошуково-рятувальні загопи в горах зараз - останній оплот на шляху таких людей, що втратили почуття небезпеки в горах. На даний час МНС не може заборонити туристам й альпіністам сходження в гори, оскільки у нас в країні воля пересування. У рятувальників залишається тільки право реєструвати групи, що йдуть у гори, і то не всі мають бажання зайти до пошуково-рятувального підрозділу й надати інформацію. Хоча в Правилах

Питання психології

здійснення сходжень у горах Відповідальний за Безпеку (раніше це був начспас) зобов'язаний узгоджувати роботу альпіністського заходу з пошуково-рятувальним загоном КСС у районі знаходження. Часто за допомоги й консультації рятувальники одержують недбалі ксерокопії маршрутних документів (без схем і карт). По них, у випадку надзвичайних ситуацій, неможливо буде визначити, де перебуває група. Так само часто можна побачити й почути ігнорування будь-яких зауважень по маршруті, прагнення до анархічних подорожей по горах у будь-яких напрямках і комбінаціях. Чого коштує й кому він потрібний, цей подвиг!?

Незважаючи на всі ці проблеми, ДСАРСПРТ МНС, ніколи не відмовляє в допомозі ні своїм, ні іноземним громадянам, якими б правдами й не правдами вони виявилися в горах. Протягом декількох хвилин група рятувальників висувається до місця надзвичайної ситуації. У Криму і Карпатах всі пошуково-рятувальні загони іноді змушені працювати на великих пошукових роботах по черзі, через велике навантаження на рятувальників, тому що деякі роботи розтягуються на кілька тижнів.

Зараз, нарешті, керівництво МНС усвідомило, що людина, яка виконує десятки силових комплексів і приносить чемпіонські бали на змаганнях з альпінізму, гірському і водному туризму, гірськолижному спорту, спортивному орієнтуванню і т.д. (споріднені із рятувальною діяльністю види спорту), найчастіше не придатний для багатогодинних підйомів у горах з вантажем і виконання рятувальних робіт у важких погодних умовах середньогір'я. В 2011 році, можливо, буде, створено додаткову пошуково-рятувальну групу ДСАРСПРТ МНС, із сучасним альпіністським спорядженням і засобами зв'язку. У нього ввійдуть рятувальники Криму кількістю до 15 чоловік, з почерговими чергуваннями в ущелинах Кримських гір. У Карпатах планується на 2015 р. придбання вертольоту для проведення ПРР у горах та створення декількох гірських пошуково-рятувальних пунктів.

Також планується створення центрів з гірської підготовки рятувальників. Всі ці кроки МНС України повинні полегшити проведення пошуково-рятувальні роботи в горах, де рятувальники завжди готові виконати свій борг і допомогти людям, які потрапили в лихо.

Література

1. Безпека туристів в Українських Карпатах: Поради рятувальників / [упорядкувач тексту Наталія Піцур, Петро Митро]. - Ужгород, 2008 – 72 с.
2. Статут Державної спеціалізованої аварійно-рятувальної служби пошуку і рятування туристів МНС, затверджений Наказом МНС від 17.11.2008р. № 836
3. Шлыкова Н.Л. Психологическая безопасность субъекта профессиональной деятельности: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.03 / Н.Л.Шлыкова.- М., 2004.- 332 с.
4. Смирнов Б. А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б. А. Смирнов, Е. В. Долгополова. - Х.: Изд-во Гуманитарный центр, 2007. - 256 с.
5. Котик М. А. Психология и безопасность / М.А. Котик. - Т.: Валгус, 1987. - 440 с.
6. Байковский Ю.В. Психология групп, действующих в экстремальных условиях горной среды: монография / Ю.В. Байковский - М., ТВГ Дивизион, 2010. - 177 с.
7. Погорелов А.Г. Обучение преодолению экстремальных ситуаций альпинистами на этапе их профессиональной подготовки: дис. ... кандидата. психол. наук : 19.00.07 / Погорелов Александр Григорьевич. - М., 2003. – 226с.
8. Зеер Е.Ф. Психология профессий: Учебное пособие для студентов вузов / Зеер Е.Ф. – М: Академический Проект; Фонд «Мир», 2008. – 336с.